

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2025.2.45>

I TÜRKOLOJİ QURULTAY – 100  
ПЕРВЫЙ ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ СЪЕЗД – 100  
1ST TURKOLOGICAL CONGRESS - 100

VİLAYƏT QULİYEV (Azərbaycan)\*

I TÜRKOLOJİ QURULTAYIN İŞTİRAKÇISI N.İ.AŞMARIN.  
PORTRET CİZGİLƏRİ

Xülasə

1926-cı ildə I Türkoloji Qurultay keçirilən zaman çuvaş əsilli görkəmli türkoloq-alim, professor N.İ.Aşmarin (1870-1933) Bakıda idi. Artıq üç ilə yaxın idi ki, Bakı universitetində çalışırdı. Tədris prosesi ilə bir sırada həmin dövrdə ölkəmizin ilk elmi-tədqiqat mərkəzi olan Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin fəaliyyətində yaxından iştirak edir, Azərbaycan dilinin dialektlərini araşdırır, lüğətlər üzərində işləyirdi. N.İ.Aşmarin keçmiş Sovet İttifaqının görkəmli elm və siyasət xadimləri ilə birlikdə Türkoloji Qurultayın Təşkilat Komitəsinin üzvü idi. Fevralın 27-də qurultayın açılış günü elmi forumun “Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri” mövzusunda keçirilən 5-ci iclasında “Türkologiyanın keçmişi və indiki vəziyyəti haqda bəzi qeydlər” mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdi. Məruzənin rus dilində adı “Кое-что о прошлом тюркологии и ее настоящем состоянии” onun məzmun və mündəricəsini daha dəqiq əks etdirirdi. Çox ehtimal ki, əlinin altında kifayət qədər mənbə və material olmadığı üçün Aşmarin XIX əsr Rusiya türkologiyası haqda sadəcə “nə isə bir şeylər” danışmışdı.

Həmin vaxta qədər o böyük elmi məktəb keçmişdi – Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunda təhsil almış, bir sıra Şərq dillərinə yiyələnmişdi. Ümumiyyətlə, poliqlot kimi tanınırdı. Tələbəklik illərində “Çuvaş dilinin qrammatikası”nı yazmışdı. “Bulqarlar və çuvaşlar” (1902) adlı əsərində isə Volqaboyunun iki qədim türk xalqı – bulqarlar və çuvaşlar arasında dil və etnik varislik əlaqələrini elmidəlillərlə sübuta yetirmişdi. Elmi yaradıcılığının zirvəsi 17 cildlik “Çuvaş dilinin sözlüyü” (1910-1950) lüğətidir. 1923-1926-cı illərdə Bakı Universitetində çalışan alim Azərbaycan filologiya elminə də ciddi töhfələr vermişdi. Onun fəal iştirakı ilə ilk cildi 1930-cı ildə çıxan çoxcildli “Azərbaycan dilinin sözlüyü” üzərində iş başlanmışdı. 1926-cı ildə isə Aşmarin dialektologiya sahəsindəki axtarırlarının nəticəsi kimi Azərbaycan dilinin Şəki dialektinə dair indiyə qədər elmi əhəmiyyətini itirməyən “Nuxa şəhəri türk xalq şivələrinə ümumi bir nəzər” adlı kitabını çap etdirmişdi. 1929-cu ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilən N.İ.Aşmarinin elmi irsi akademiklər V.V.Bartold, V.A.Qordlevski, F.E. Korş, V.F.Miller, B.Munkaçi, prof. Z.V.Toğan və b. tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi.

**Açar sözlər:** *Birinci Türkoloji qurultay, N.İ.Aşmarin, çuvaş dili, lüğətçilik, bulqarlar və çuvaşlar, dialektologiya, linqvistik və etnoqrafik tədqiqlər, Azərbaycan dilinin Nuxa (Şəki) dialekti.*

\* Azərbaycan Respublikasının Bosniya və Herseqovinasına səfiri, filologiya elmləri doktoru.  
E-mail: vilayat.guliyev@yahoo.com

1923-cü ildə ölkəmizin ilk elmi araşdırmalar mərkəzinin, gələcək Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının proobrazı sayılan Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin (ATTC) 100 yaşı tamam oldu. Geniş miqyas daşımasa da, müəyyən anım tədbirləri keçirildi.

1926-cı ildə Bakıda dövrün türkologiya elminin məşhur simaları bir araya gəlmişdi. Hətta hakimiyyətini gündən günə möhkəmləndirməkdə olan bolşevik rejimi və sinfi maraqları hər şeydən üstün tutan sovet ideologiyası da onları qısa müddətli müstəqillik dövrünün fikir və hərəkət azadlıqlarını unutmayan, unuda bilməyən Azərbaycanda görüşməkdən çəkindirə bilməmişdi.

Görkəmli türkoloq-alim, SSRİ EA-nın müxbir üzvü, həyatının bəlli bir dövrünü Azərbaycanda dilçilik elminin, xüsusən də dialektologiyanın inkişafına həsr etmiş Nikolay İvanoviç Aşmarinin (1870-1933) da onların arasında idi və yuxarıda bəhs olunan ildönümlərinin hər ikisi ilə sıx bağlılığı vardı. 1923-1926-cı illərdə Bakı Universitetinin Şərq dilləri fakültəsinin türkologiya kafedrasında çalışdığı dövrdə o, ATTC ilə yaxından əməkdaşlıq etmişdi. Eyni zamanda tanınmış elm adamları, partiya və dövlət xadimləri ilə birlikdə Təşkilat Komitəsinin üzvü kimi Birinci Türkoloji Qurultayının keçirilməsində fəal rol oynamışdı. Elmi forumun 1926-cı il fevralın 27-də keçirilən 5-ci iclasında “Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri” bölməsində “Türkologiyanın keçmişi və indiki vəziyyəti haqda bəzi qeydlər”(1,191-197) adlı məruzəsində Rusiyada türkologiyanın yaranması tarixinə qısa nəzər salmağa çalışmışdı. Əslində məruzənin rusca adı (“Кое-что о прошлом тюркологии и ее настоящем состоянии”) onun məzmun və mündəricəsini daha dəqiq əks etdirirdi. Çox ehtimal ki, əlinin altında kifayət qədər mənbə və material olmadığı üçün Aşmarin XIX əsr Rusiya türkologiyası haqda sadəcə “nə isə bir şeylər” danışmışdı. Məsələn, təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, məruzədə azərbaycanlı alim professor Mirzə Kazımbəyin adı və Rusiya EA-nın yüksək Demidov mükafatına layiq görülmüş iki mühüm türkoloji tədqiqatının – “Türk-tatar dilinin qrammatikası” (Kazan, 1839) və “Türk dilinin müvəqqəti kursu üçün dərs vəsaiti” (Sankt-Peterburq, 1855) əsərlərinin adı çəkilməyib.

N.İ.Aşmarin əksər mənbələrdə rus alimi kimi təqdim edilsə də, milliyyət etibarı ilə çuvaş türkü idi. Bu haqda onu yaxından tanıyan görkəmli filoloq və tarixçi alim, başqırd ictimai-siyasi xadimi Zəki Vəlidı Toğan (1890-1970) “Xatirələr”ində yazır: “Yemelyanov məni yadellilər seminariyasının” (Семинария для инородцев) müəllimi, şərqsünas Nikolay Aşmarinlə və nəhayət professor N.F.Katanovla tanış etdi. Bunun sayəsində Kazandakı şərqsünaslar mühiti ilə daha yaxın əlaqə qura bildim. Aşmarin özü çuvaş türklərindən idi. Nikolay Katanov isə Altayın Saxa türkləri arasında yetişmişdi. Hər ikisi də Rusiya şərqiyyat institutunu bitirib, rus şərqsünasları mühitinə qatılan şəxslər idi. Bu iki şəxsin mənə çox köməyi dəydi. O il (1906-cı il – V.Q.) Aşmarinin Rusiya Xalq Maarif Nazirliyinin jurnalında çıxmış “Tatar ədəbiyyatı” (söhbət “Kazan tatarlarının müasir ədəbiyyatı haqda bir neçə söz” əsərindən gedir) məqaləsini rus dilindən tatarcaya çevirdim. Bu tərcümə sonra Orenburqda kitabça şəklində çap olundu”.(2, 55)

“Türk tarixi” adlı ilk kitabının nəşrindən bəhs edərkən isə müəllif yazır: “Mənim əsərləmlə həm elmi yöndən, həm də mənşə etibarı ilə türk olmaları səbəbindən maraqlananlar professor Katanovla Aşmarin oldu. Onların ikisi də rus senzoru olduqları halda, əsərdə ruslara toxunan yerləri pozmayıb kitabımın yazdığım şəkildə nəşrinə yardım etdilər”.(2,91).

Çuvaş MR-nın Dil, Ədəbiyyat, Tarix və İqtisadiyyat İnstitutunun “Elmi əsərləri”ndə “Aşmarinin xatirəsinə” adlı məqalə çap etdirən akad. V.A. Qordlevski (1876-1956) də həmkarının çuvaş köklərinin olmasına şübhə ilə yanaşmırdı. (3)

Ailədə rus dilindən sonra öyrəndiyi ikinci dil çuvaşca olmuşdu. “Həyatım” adlı avtobiografik qeydlərində alim yazırdı: “Hələ kiçik yaşlarımdan məndə dilləri, xüsusən də çuvaş dilini öyrənməyə maraq yaranmışdı. Buna da səbəb Kurmuşa və Zasuryaya gələn, yaxud oradan keçən, bütün görkəmləri ilə arasında yaşadığım rus əhalidən kəskin şəkildə fərqlənən çuvaşlar olmuşdu. İlk çuvaş söz və ifadələrini bu xalqa çox böyük rəğbətlə yanaşan ana nənəmdən eşitmişdim”.(4, 370)

Novoçerkassk klassik gimnaziyasını bitirdikdən (1891) sonra türk, ümumən Şərq xalqlarının dil və mədəniyyətlərinə olan böyük maraq Aşmarini Moskvadakı Lazarev Şərq Dilləri İnstitutuna gətirmişdi. Burada gimnaziyada öyrənməyə başladığı türk, tatar, ərəb, fars dilləri sahəsindəki biliklərinin təkmilləşdirmişdi. Latın dilinə mükəmməl yiyələnmişdi. Təbii ki, həyatının əsası olan çuvaş dilini də unutmamışdı. Özünün də etiraf etdiyi kimi, məhz çuvaş dili ilə eyni ailəyə mənsub olduğu üçün institut illərində Osmanlı türkcəsini əsaslı şəkildə mənimsəməyə daha çox diqqət yetirmişdi. Birinci kurs tələbəsi ikən “Çuvaşlarda xalq poeziyası təcrübəsi” adlı məqalə yazıb dərc etdirmişdi. (5, 42-64).

Institutun sonuncu kursunda isə çuvaş dilinin fonetika və morfologiyasına dair materiallar toplamağa başlamışdı. Onların əsasında ilk çuvaş dili qrammatikasını tərtib edib müəllimi, fin-uqor dilləri üzrə tanınmış mütəxəssis, akademik V.F. Millerə (1848-1913) göstərmişdi. Miller çoxsaylı prinsipial qeydlər etmişdi. Aşmarin qeydlər əsasında 1895-ci ildə, Kazan xristian tatarlar məktəbinin müəllimi işlədiyi dövrdə əsəri, demək olar ki, yenidən yazmışdı. Dilin təbii daşıyıcıları – çuvaşlarla canlı ünsiyyət, çuvaş əlyazmaları ilə tanışlıq işi təkmilləşdirmək imkanı yaratmışdı. Lakin yeni variantda da qrammatika ona systemsiz, hətta xaotik görünmüşdü. Yardım üçün üz tutduğu prof. N.F.Katanov əlyazmasının çapını məsləhət bilmişdi. Gözlədiyinin əksinə olaraq, ilk dilçilik təcrübəsi uğurlu alınmışdı. Macar türkoqoqu akademik B.Munkaçi (1830-1907) Katanova məktubunda Aşmarinin çuvaş qrammatikasını bəyəndiyini bildirmiş, hətta “wichtig” (mühüm – V.Q.) adlandırmışdı (6, 9).

1896-cı ildən etibarən həyatının sonuna qədər N.İ.Aşmarin akademik V.V.Bartoldun (1869-1930) “türkologiyada klassik əsər” adlandırdığı 17 cildlik “Çuvaş dili sözlüyü” üzərində işləməyə başlamışdı. Dörd il sonra Arxeologiya, Tarix və Etnoqrafiya Cəmiyyəti, habelə Kazan Yeparxiyasının Xəbərlərində “Çuvaş sözlüyünün tərtib proqramı”nı dərc etdirmişdi. İş prosesində tək özünün toplaya bildiyi materiallarla kifayətlənməmişdi. Bu dillə bağlılığı olan mütəxəssislərə, ziyalı çuvaşlara müraciət etmişdi. Çuvaşların toplu halda yaşadığı ərazilərdə

ekspedisiyalarda olmuşdu. Lüğətin ilk iki cildi 1910-1912-ci illərdə akad. F.E.Korşun (1843-1915) redaktəsi ilə çap edilmişdi. Həyatının sonuna qədər üzərində qeyri-adi bir inadla işlədiyi sözlüyün yalnız 5 cildini başa çatdırıb bilmişdi. Yarımçıq işi tələbəsi N.A.Rezyukovun davam etdirdiyi materialların nəşri tam şəkildə yalnız 1950-ci ildə başa çatdırılmışdı. Həmin il 54 633 XVII cildlik monumental əsərin sonuncu cildi çapdan çıxmışdı. “Çuvaş sözlüyü”nün hələlik yalnız bir neçə cildinin ortada olduğu 1940-cı ildə SSRİ EA-nın müxbir üzvü C.E.Malov (1880-1957) həmkarının əməyini qeyd edərək yazmışdı: “Belə qiymətli “Çuvaş dili lüğətinə malik olduğu üçün çuvaş xalqı özünü xoşbəxt sayıb bilər” (7)

N.İ.Aşmarinin başqa bir mühüm əsəri – “Bulqarlar və çuvaşlar” kitabı (1902) Volqa hövzəsindəki qədim türk etnosunun öyrənilməsi işinə böyük töhfə sayıla bilər. Təsadüfi deyil ki, gənclik illərində o, sövq təbii ilə “avropalı köçərilərin” dilini – macarcanı da müəyyən qədər öyrənmişdi. Sonralar onların dil baxımından bulqar və çuvaşların yaxın qohumu, türkəsilli olmaları qənaətinə gəlmişdi. Hun mənşəli şəxs adları və titulların bulqar-çuvaş dilləri vasitəsi ilə izahı alimi bu fikrin həqiqiliyinə inandırılmışdı. Akad. V.V.Bartold 1929-cu ildə aralarında N.İ.Aşmarinin də olduğu bir qrup həmkarının keçmiş SSRİ EA-nın həqiqi və müxbir üzvü seçilməsi münasibəti ilə yazdığı məqalədə onun bulqar-macar əlaqələri haqqındakı fikirlərinə rəğbətlə yanaşaraq “çox ehtimal ki, gələcəyi olan nəzəriyyə” ( 8, 4) adlandırmışdı. Müasir dövrdə macar dilinin fin-üqor deyil, türk dili ailəsinə mənsubluğu haqda get-gedə ağırlıq kəsb etməyə başlayan nöqtəy-nəzər dilçi və etnoqraf kimi Aşmarinin uzaqgörənliyindən xəbər verir. Nəhayət, “Bulqarlar və çuvaşlar” əsəri müəllifə elm tarixinə bulqar-çuvaş dil və etnik varisliyini sübuta yetirən ilk mütəxəssislərdən biri kimi daxil olmağa imkan vermişdi (9).

\*\*\*\*\*

1923-cü ildə Kazan ali məktəblərində çalışan bir neçə nəfər digər həmkarı – antik dövr fəlsəfəsi üzrə tanınmış mütəxəssis, Azərbaycan EA-nın gələcək akademiki A.O. Makovelski (1884-1969), ərəbşünas P.K.Juze (1870-1942) və b. kimi N.İ.Aşmarin də qıtlıq, aclıq və ehtiyac içində boğulan Volqaboyundan Bakıya üz tutmuşdu. Azərbaycan hökumətinin dəvəti ilə Bakı Universitetinin tarix-filologiya fakültəsinin türkologiya kafedrasının professoru vəzifəsində işə başlamışdı. Burada xoş münasibət, hörmət görmüşdü. Bakı Universitetinin Elmi Şurası 1925-ci ilin fevralın 3-də çap olunan əsərlərini və səmərəli elmi-pedaqoji-fəaliyyətini nəzərə alıb, ona dissertasiya müdafiə etmədən (honoris causa) türkologiya doktoru alimlik dərəcəsi vermişdi.(3) Həmkarları bu qərarı qəbul edərkən tək şəxsi fikir və mülahizələrinə deyil, Moskva və Leningrad türkoloqlarının yazılı təqdimatlarına, B.Munkaçi, Q.Ramstedt, T.Qotyey, D.Mesaroş, Y.Vixman, M. Ryasenen və b. tanınmış macar, fin, alman linqvistlərinin mətbuatda çıxan rəylərinə əsaslanmışdılar. Həmin dövrdə o, B.Çobanzadə ilə birlikdə ilk addımlarını atan Azərbaycan türkologiyasının artıq sovet, hətta dünya miqyasına çıxan parlaq təmsilçiləri sayılırdılar. Fakültədə elmi-pedaqoji əhatə dairəsi kifayət

qədər geniş idi. Tələbələrə türk dillərinin qrammatikası, Orxan-Yenisey abidələri və uyğur yazısından, türkologiyaya girişdən mühazirələr oxuyur, gənc alim və aspirantların elmi işlərinə rəhbərlik edirdi.

Həyatının Bakı dövründə o, universitetlə yanaşı respublikanın ilk elmi mərkəzi ATTC ilə də sıx iş birliyi və əməkdaşlıq şəraitində çalışmışdı. Akad. Qordlevskinin yazdığına görə “Nikolay Aşmarin onilliklər boyu qazandığı zəngin təcrübəni ATTC əməkdaşları ilə həvəslə bölüşürdü” (3), Mühüm elmi qurum haqda maraqlı tədqiqat əsərinin – “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin fəaliyyətində filologiya məsələləri. 1923-1929” monoqrafiyasının müəllifi, filologiya elmləri doktoru Həmidə Xəlilbəylinin araşdırmalarından da göründüyü kimi, N.Aşmarin yüksək elmi-nəzəri hazırlığı, əhatəli biliyi, müasir tədqiqat üsullarına yiyələnməsi, ən başlıcası isə Azərbaycan elminə töhfə vermək istəyi sayəsində ölkəmizdə humanitar sahənin aparıcı nümayəndələri sırasında yer almışdı. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, “N.Aşmarin Azərbaycanda yerli türk xalq dialektlərinin araşdırılmasının, sistemli şəkildə toplanaraq lüğət şəklində çapının ilk təşəbbüskarı olmuşdur” (10, 30).

Alimin Azərbaycandakı məhsuldar elmi fəaliyyətinin əhəmiyyətli hissəsi, şübhəsiz, ATTC-nin adı ilə bağlıdır. ATTC-nin bir sıra istiqamətlər üzrə elmi-tədqiqat bölmələrinin fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdi. Belə bölmələrdən biri Cəmiyyətin Tarix-etnoqrafiya şöbəsinin tərkibindəki Etnoqrafiya komissiyası idi. Şöbənin 1924-cü ilin yanvarın 2-də keçirilən təsis yığıncağında Komissiyanın rəyasət heyətinin tərkibi təsdiq edilmişdi. Sədr vəzifəsi yekdilliklə yazıçı-dramaturq, ATTC-nin qurucularından biri Ə.Haqverdiyevə həvalə olunmuşdu. Professorlar N.İ.Aşmarin və V.B.Tomaşevski müavin, A.R.Zifeldt və V.A.Ryumin katib, Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ilk direktoru, arxeoloq D.Şərifov rəyasət heyətinin üzvü seçilmişdi. (11)

Etnoqrafiya komissiyasının elmi vahidi kimi təşkil edilən lüğət-dil yarım bölməsi birbaşa N.Aşmarinin adı ilə bağlı idi. Bölməyə özü rəhbərlik edirdi. Müavinləri isə Ə.Haqverdiyev və V.B.Tomaşevski idilər (11). Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin araşdırılması və dialektoloji tədqiqatların aparılmasında bu yarım bölmə 20-ci illərin ortalarında kifayət qədər effektiv fəaliyyət göstərmişdi.

1925-ci ildə Azərbaycan xalqının digər türk xalqları ilə dil, etnoqrafiya, etimologiya və ədəbi-mədəni bağlılıqlarını sistemli, müqayisəli şəkildə araşdırmaq məqsədi ilə Cəmiyyət nəzdində ayrıca Türkoloji şöbə yaradılmışdı. Universiteti şərqşünaslıq fakültəsinin dekanı Bəkir Çobanzadənin rəhbərlik etdiyi şöbənin üzvləri arasında Ruhulla Axundov (sədr müavini), Hənəfi Zeynallı, Pənah Qasimov, Cəlil Məmmədzadə, Həbib Cəbiyev, İsmayıl Hikmət kimi tanınmış alim və ictimai-siyasi xadimlərlə bir sırada professor Nikolay Aşmarin də var idi. Özü “Həyatım” adlı avtobioqrafik qeydlərində bu barədə yazırdı: “1923-1926-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin professoru olmaqla bir sırada mən azəri dilini öyrənməyə başladım. Eyni zamanda Azərbaycan türk ləhcələri lüğətinin hazırlanması üçün təşkilati işlərdə iştirak etdim. Bu məqsədlə “Azərbaycan türk ləhcələri kitabını tərtib etmək üçün təlimat və proqram” kitabçasını yazdım” (4, 373).

Linqvist-alim mədəni səviyyəsindən asılı olmayaraq istənilən xalqın dilinin öyrənilməsinə onun məişəti, həyat tərzini, etimologiyası, şifahi ədəbiyyatı, nəhayət digər etnoslarla əlaqələrindən kənarında təsəvvür etməzdi. Dilin ifadə imkanlarını, lüğət tərkibini, eləcə də özünəməxsusluq və incəliklərini araşdırmaq üçün xalqın arasında olmağa, bu dildə danışan insanlarla ünsiyyət qurmağa böyük əhəmiyyət verirdi. N.Aşmarini Azərbaycanda elmi dialektologiyanın pionerlərindən biri saymaq üçün əlimizdə əsas var. Akademik M.Şirəliyev (1909-1982) sələfinin bu sahədəki xidmətindən bəhs edərkən yazırdı: “1920-ci illərin ortalarında Nikolay Aşmarin Azərbaycan dialekt və şivələrinin lüğəti üçün material toplamaqdan ötrü proqram və təlimat hazırlamışdı. Bu istiqamətverici sənədlər əsasında 1930-cu ilə qədər təxminən 60 min söz və ifadə toplanmışdı. Toplanılan leksik vahidlər əsasında “Azərbaycan-türk xalq şivələrinin lüğəti”n hazırlanıb nəşr edilmişdi”(12, 6).

Əslində bu sahədə ilk addımı alimin özü atmışdı. 1924-cü ilin yanvarında “Maarif və mədəniyyət” jurnalında qarşısına qoyduğu məqsədlə əlaqədar “Azərbaycan türk şivələrinin toplanmasına dair” (13, I, s.32-33) adlı ümumi elmi-nəzəri səciyyəli məqalə dərc etdirmişdi. Həmin ilin yayında və növbəti ilin payızında ATTC-nin tapşırığı ilə şivə orijinallığı baxımından daha çox seçilən Şəkiddə (Nuxa) dialektoloji ekspedisiyada olmuşdu (14,5). Üst-üstə ay yarım çəkən səfər zamanı Nuxa kişi müəllimlər seminariyasının, eləcə də ayrı-ayrı məktəblərin şagirdlərinin köməyi ilə zəngin material toplamışdı. Qaranlıq görünən məqamları aydınlaşdırmaq üçün Şəki ziyalıları ilə ətraflı fikir mübadiləsi və dəqiqləşdirmələr aparmışdı. Onların arasında müəllifin böyük hörmətlə söz açdığı görkəmli maarif xadimi, yazıçı və etnoqraf, Nuxa kişi müəllimlər seminariyasının direktoru Rəşid bəy Əfəndiyev (1863-1942) də vardı. Yalnız təbiətinə, tarixinə deyil, insanlarına da heyran qaldığı Şəkiddə dilçi alimə hörmətlə yanaşmış, qayğı və diqqətlə əhatə etmişdilər. Nuxa qəza partiya komitəsinin məsul katibi İ.Tağıyev, xalq maarifi şöbəsinin müdiri Ə.Mahmudov, yerli ziyalılardan Ə.Bayramov, A. İmamzadə, Ş. İmamzadə, C.Hacızadə, M.Xəlifəzadə işin təşkilinə və səmərəliliyinə yardım göstərmək üçün əllərindən gələni əsirgəməmişdilər. (14,8) Nəticədə Aşmarin Azərbaycan dialektologiyasına həsr olunmuş ilk monoqrafik əsəri “Nuxa şəhəri türk xalq şivələrinə ümumi bir nəzər” kitabını qısa müddətdə hazırlayıb başa çatdırmışdı.

Kitab üzərindəki iş prosesində həmkarları Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Vəli Xuluflu, universitetin tələbələrindən İ.Həsənov, Ə.Babayev, A.Ələkbərov, Sürəyya Talıbxanbəyli (sonralar təhsilini İstanbul universitetində davam etdirmiş, Əhməd Cəfəroğlunun “Azərbaycan Yurd Bilgisi” jurnalında Qarabağ dialektinə dair silsilə məqalələri çıxmışdı). Əsər 1926-cı ildə ATTC xətti ilə çap olunmuşdu. (14)

Kitab “Müqəddimə əvəzinə” adlı giriş sözü ilə başlanır. Müəllif qarşısına qoyduğu başlıca vəzifədən bəhs edir: “...Təsvir edilən şivələrin, eləcə də Azərbaycanımızın digər türk xalq şivələrinin necə səslənmələri indiyədək tədqiqatçıların diqqətini çəkməyib”. Anlaşılmazlıq yaranmasın deyər “Şəki” və “Nuxa” toponimlərinə aydınlıq gətirməyə çalışmışdı. “Şəki” adı altında keçmişdə

müstəqil xanlıq, sovet dövründə qəza, “Nuxa” adı altında isə bu inzibati-ərazi vahidinin mərkəzinin nəzərdə tutulduğunu qeyd etmişdi. Verdiyi məlumatlardan akademik B.A.Dornun (1805-1881) çap etdirdiyi “Şəki xanlarının müxtəsər tarixi” (müəllifi şair və salnaməçi Kərim ağa Fateh idi -V.Q.) əsəri ilə tanış olduğu görünür. Əlverişli coğrafi mövqeyi, təbii gözəllikləri və iqtisadi imkanlarına görə müəllif Nuxa-Şəkini “Simali Qafqazın ən gözəl guşəsi” hesab edirdi.

“Nuxa və Nuxa əyaləti haqqında qısa məlumat” adlandırdığı növbəti fəsildə N.İ.Aşmarin “Böyük Qafqaz dağ silsiləsinin cənub ətəklərində, Kış, Dəyirman və Gürcan dağ çaylarının sahilində, dəniz səviyyəsindən 2454 fut yüksəklikdə yerləşən” bölgənin müxtəsər tarixi, inzibati, iqtisadi və etnik icmalını vermişdi. Əhalinin mütləq əksəriyyətinin Azərbaycan türklərindən ibarət olduğunu vurğulayan müəllif Şəkini ticarət və sənaye baxımından Transqafqazın zəngin şəhərlərindən biri kimi təqdim etmişdi.1863-cü ildə Şəkiddə olan və təəssüratlarını “Qafqaz” kitabında (Leypsiq, 1866) bölüşən alman səyyahı A.Petsolta əsaslanaraq hər ilin yay aylarında ipəkçiliklə məşğul olan çoxsaylı Avropa istehsal və ticarət firmaları agentlərinin bura axışdıqlarını xüsusi qeyd etmişdi. Yazdığına görə xaricilər arasında saylarının çoxluğuna görə əsas yeri fransızlar (500-600 nəfər) və italyanlar tuturdu. (14,10).

Əsərin sonrakı fəsillərində Şəkinin müxtəlif məhəllələrindən toplanmış zəngin dialektoloji material və onların əsasında hasil edilən linqvistik nəticələr təqdim olunmuşdu. Çoxsaylı nümunələr kitab müəllifinin az vaxtda Azərbaycan türkcəsinin incəliklərinə yiyələnməklə yanaşı, dilimizin dialektlərini müqayisəli şəkildə öyrənməyə təşəbbüs göstərdiyini də sübut edir. Çuvaş şifahi xalq ədəbiyyatı haqda araşdırmalar müəllifi olan N.İ.Aşmarin Şəkiddə təkrarsız folklor nümunələrinə də laqeyd ötə bilməmişdi. Kitabın sonunda yüz il əvvəl Şəki və çevrəsində yazıya alınan, bəziləri günümüzə fərqli şəkildə çatan, bəziləri isə unudulan atalar sözləri, zərb-məsəllər, tapmacalar verilmişdi (14, 175-179). “Əlavələr” bölməsində toponomika məsələsinə diqqət çəkən müəllif Şəkinin məhəllə, yaylaq, bazar, çay, eləcə də şəhər mərkəzindən kənarda yerləşən kənd adlarını kitaba daxil etmişdi. (14, 179-182).

Azərbaycan türkcəsinə dair ilk dialektoloji araşdırmanı yüksək qiymətləndirən akademik V.A.Qordlevski yazırdı: “Aşmarin “Nuxa şəhəri türk xalq şivələrinə ümumi bir nəzər” əsərində linqvistik müşahidələrin dəqiqlik və təfərrüat zənginliyini nümayiş etdirmişdi. Həsr olunduğu mövzu ilə bağlı ilk və nümunəvi monoqrafiya sayılan kitabda özündə müxtəlif etnoqrafik qruplaşmaların izlərini daşıyan şəhər məhəllələrinin şivələri fərqli cəhətləri ilə aşkara çıxarılmışdır”. (3)

Sonrakı illərdə də ölkəmizlə əlaqələrini üzməyən alim Bakıda axırıncı dəfə 1929-cu ildə, ATTC-nin dəvəti ilə olmuşdu. Cəmiyyət onu “Azərbaycanın türk xalq şivələrinin lüğəti” çoxcildliyinin planını hazırlamaq məqsədi ilə dəvət etmişdi. Əsərin növbəti il Bakıda çıxan I cildində də göstərildiyi kimi, Aşmarin “ideyanın ilk təşəbbüskarlarından və onu təcrübədə həyata keçirənlərdən biri idi” (15, 3).

Kollektivləşmə və sənayeləşmənin Volqaboyuna gətirdiyi fəlakətlər “zəmanə ilə ayaqlaşmağı” bacarmayan təvazökar alimdən də yan keçməmişdi. SSRİ EA-nın müxbir üzvü seçilsə də, əyalət şəhəri Kazanda bu qurumun verdiyi üstünlüklərdən yararlanı bilməmişdi. 1933-cü ildə xəstəliklər və ağır maddi ehtiyac içərisində vəfat etmişdi. Həyatının son aylarında həyat yoldaşı K.L.Aşmarina Çuvaş Elmi Tədqiqat İnstitutuna məktubunda yazırdı: “Yaşlı və böyük bir ailənin yükünü çəkən ərim çox ağır maddi durumdadır. Sizə lüğət hazırlayır, evdə isə yeməyə heç nə yoxdur. Ona ürək ağrısı keçirmədən baxmaq olmur. Kölgə kimi masa arxasında oturub fasiləsiz işləyir. Ailəmizi xilas etmək üçün satılması mümkün olan hər şeyi satmışam. İndi daha satmağa da heç nə qalmayıb. Ona görə də sizə müraciət edirəm” (16, 18). Alimin oğlu V.N.Aşmarinin xatirələri bu kədərli mənzərəni daha da tündləşdirir: “Atam ölüm yatağına düşəndə anam qonşudan borc alıb məni Çeboksarıya, ona çatacaq qonorarı almağa göndərdi. Çünki İnstitut pulu poçtla yollamaqla bağlı xahişimizə məhəl qoymurdu. Amma vəsait olmadığını deyib, məni də əliboş yola saldılar...” (16,22).

Türkologiya elmi, xüsusilə də doğma çuvaş mədəniyyəti qarşısında misilsiz xidmətlərinə baxmayaraq N.İ.Aşmarin sağlığında layiq olduğu, haqq etdiyi qiyməti almadan dünyadan köçmüşdü. Dövrün sərt, amansız şərtləri baxımından yanaşanda isə əslində bu, necə deyərlər, “vaxtında” baş tutan ölüm idi. Çünki vəfatından az sonra həyatının başlıca əsəri, az qala bütün ömrünü verdiyi “Çuvaş dili sözlüyü” kəskin partiya tənqidinə məruz qalmışdı. Çuvaş ÜİK(b)P MK-nin birinci katibi, az sonra özü də repressiya qurbanları sırasında yer alan P.S.Petrov müəllifi sözlük kimi təqdim olunan əsəri “bol pornoqrafiya ünsürləri və əksinqilabi cəfəngiyyatla” (17) doldurmaqda ittiham etmişdi. “Böyük terrorun” bütün ölkəni bürüdüüyü bir vaxtda belə ittihamların nə ilə nəticələndiyini söyləməyə isə lüzum yoxdur...

Təkrarsız elmi-praktiki keyfiyyətlərə malik linqvist-türkoloq kimi N.İ.Aşmarin həmkarları arasında böyük nüfuza malik idi. XX əsrin 20-30-cu illərində onun adı sovet türkologiya elminin görkəmli nümayəndələri ilə bir sırada çəkilirdi. Çuvaş dili mütəxəssisi kimi beynəlxalq arenada yaxşı tanınırdı. Altay dilçiliyinin banisi, görkəmli fin dilçisi Q.Y.Ramstedtin yazdığı kimi, sadəcə “çuvaş dilinin mahir bilicisi Aşmarin belə deyir” ifadəsi ən dolaşlıq məsələyə də aydınlıq gətirmək üçün yetərli idi... (18, 85).

## İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля — 5 марта 1926 г. Стенографический отчет. Репринтное издание, Баку, 2006.
2. Prof. Zeki Velidi Toğan (1970). Hatıralar. Türküstan ve digər müsəlman doğu türklərinin milli varlıq və kültür mücadeleləri. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

3. Гордлевский, В.А. (1956). Памяти Н.И.Ашмарина. Ученые записки НИИ языка, литературы, искусства и экономики при Совете Министров Чувашской АССР, Чебоксары, вып. 14.
4. Ашмарин, Н.И. (2003). Мое жизнеописание. В книге Чувашская народная словесность. Чебоксары
5. Ашмарин, Н.И. (1882). Очерк народной поэзии у чуваш. Этнографическое обозрение, кн. М., кн. XIII-XIV, № 2
6. Ашмарин, Н.И. Булгары и чувашы. Чебоксары, 2000.
7. Хузангай, А. П. (2000). Столп и утверждение чувашской филологии. В кн. Ашмарин Н. И. Булгары и чувашы. Чебоксары.
8. Бартольд, В.В. (1930). Записки об ученых трудах членов-корреспондентов Академии наук СССР, избранных 31 января 1929 г., Л.
9. Димитриев, В.Д. (1996). Об обосновании Н. И. Ашмариным теории болгаро-чувашской языковой и этнической преемственности Известия Национальной академии наук и искусств Чувашской Республики., № 1
10. Nəmidə Xəlilbəyli (1999). Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin fəaliyyətində filologiya məsələləri. 1923-1929, Bakı
11. Asif Rüstəmli. Elmlər Akademiyasının ilk milli modeli - Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti. “Ədəbiyyat qəzeti”, 1 noyabr 2023-cü il.
12. Məmmədəğa, Şirəliyev (2008). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı.
13. Aşmarin, N.İ. (1924). Azərbaycan türk şivələrinin toplanmasına dair. “Maarif və Mədəniyyət”, sayı 1.
14. Ашмарин, Н.И. (1930). Общий обзор народных тюркских говоров г. Нуха. Издание Общества Обследования и Изучения Азербайджана, Баку.
15. Azərbaycan türk xalq şivələrinin lüğəti. Bakı.
16. Федотов, М.Р (1995). Н.И. Ашмарин: краткий очерк жизни и деятельности. Чебоксары.
17. [ru.wikipedia.org/wiki/petrov sergey porfirievich](http://ru.wikipedia.org/wiki/petrov_serгей_porfirievich).
18. Хузангай, А.П. (2002). Плод честного усердия. В кн. Выдающиеся люди Чувашии. Чебоксары.

*Виляят Гулиев (Азербайджан)*

## **Штрихи к портрету делегата Первого Тюркологического съезда Н.И. Ашмарина**

### **Резюме**

В 1926 году, когда Первый Тюркологический съезд начал свою работу, известный советский тюрколог чувашского происхождения Н. И. Ашмарин (1870-1933) был в Баку. Он уже третий год работал в Бакинском университете, где без защиты диссертации (*honogus causa*) стал доктором тюркологии. Наряду с преподаванием активно занимался с научно-исследовательской работой в Обществе Обследования и Изучения Азербайджана, первом научном центре молодой советской респуб-

лики, изучая диалекты и говоры азербайджанского языка, составляя словари и т.д. Он вместе с известными учеными и государственными деятелями входил в состав Оргкомитета по подготовке Первого Бакинского Тюркологического съезда. 27-го февраля, во второй день съезда профессор Н. И. Ашмарин на 5-ом заседании, посвященном современному состоянию и ближайшим задачам изучению турецких языков, выступил с докладом «Кое-что о прошлом тюркологии и ее настоящем состоянии». Название обозначило суть доклада. Тут действительно было не законченное обозрение, а только «кое-что» из истории отечественной тюркологии.

Конечно, было бы несправедливым охарактеризовать заслуги Ашмарина перед отечественной тюркологией только исходя из этого доклада. Еще будучи студентом Лазаревского Института Восточных языков он составил первую грамматику чувашского языка. В труде «Булгары и чувашы» (1902) ученый доказал языковой и этнической наследственности двух древних тюркских народов Поволжья - болгар и чувашей. А венцом научного творчества Ашмарина является его 17 томный «Словарь чувашского языка». Будучи профессором Бакинского университета в 1923-1926 гг. чувашский ученый немало сделал для развития азербайджанской филологической науки, особенно в области языкознания и диалектологии. Он вместе с коллегами приступил к составлению словаря азербайджанского языка, первый том которого вышел в 1930 г. Его книга «Общий обзор народных тюркских говоров г. Нуха» (1926) до сих пор сохраняет свою научно-теоретическую значимость. Богатое научное наследие Ашмарина, избранного членом-корреспондентом АН СССР в 1929 году высоко оценено академиками В.В.Бартольд, В.Ф.Миллер, В.А.Гордлевский, Ф.Е.Корш, Б. Мункачи, профессором З.В.Тоган и многими другими учеными.

**Ключевые слова:** *Первый тюркологический съезд, Н.И.Ашмарин, чувашский язык, словароведение, болгары и чувашы, диалектология, лингвистические и этнографические исследования, нухинский (шекинский) диалект азербайджанского языка.*

*Vilayat Guliyev (Azerbaijan)*

### **N. I. Ashmarin, Participant of the First Turkological Congress: Portrait Sketches**

#### **Abstract**

The prominent Turkologist scholar of Chuvash origin, Professor N. I. Ashmarin (1870–1933), was in Baku at the time of the First Turkological Congress held in 1926. He had already been working at Baku University for nearly three years. Alongside his teaching activities, he was actively involved in the work of the Azerbaijan Society for Research and Publication, which at that time was the country's first scientific research center. Within this framework, he conducted research on Azerbaijani dialects and worked on the compilation of dictionaries. N. I. Ashmarin was a member of the Organizing Committee of the Turkological Congress together with prominent scientific and political figures of the former Sovi-

et Union. On the opening day of the congress, February 27, he delivered a paper entitled “*Some Notes on the Past and Present State of Turkology*” at the fifth session of the scientific forum, devoted to the topic “*The Current State and Immediate Tasks of the Study of Turkic Languages.*” In this presentation, he attempted to provide a brief overview of the history of the emergence of Turkology in Russia. In fact, the original Russian title of the report (“Кое-что о прошлом тюркологии и ее настоящем состоянии”) more accurately reflects its content and scope. Most likely, due to the lack of sufficient sources and materials at his disposal, Ashmarin spoke only in general terms about XIX century Russian Turkology.

By that time, Ashmarin had already passed through a major scholarly school. He had studied at the Lazarev Institute of Oriental Languages, where he mastered several Eastern languages, and was generally known as a polyglot. During his student years, he authored *A Grammar of the Chuvash Language*. In his work *The Bulgars and the Chuvash* (1902), he scientifically substantiated the linguistic and ethnic continuity between two ancient Turkic peoples of the Volga region the Bulgars and the Chuvash. The pinnacle of his scholarly legacy is the seventeen-volume *Dictionary of the Chuvash Language* (1910–1950). During his work at Baku University from 1923 to 1926, Ashmarin also made significant contributions to Azerbaijani philology. With his active participation, work began on the multi-volume *Dictionary of the Azerbaijani Language*, the first volume of which was published in 1930. In 1926, as a result of his dialectological research, he published the book *A General Survey of the Turkic Folk Dialects of the City of Nukha*, devoted to the Sheki (Nukha) dialect of the Azerbaijani language a work that has not lost its scholarly significance to this day. In 1929, N. I. Ashmarin was elected a Corresponding Member of the Academy of Sciences of the USSR. His scientific legacy was highly valued by such scholars as V. V. Bartold, V. A. Gordlevsky, F. E. Korsh, V. F. Miller, B. Munkácsi, Professor Z. V. Togan, and others.

**Keywords:** *First Turkological Congress; N. I. Ashmarin; the Chuvash language; lexicography; the Bulgars and Chuvash; dialectology; linguistic and ethnographic studies; Nukha (Sheki) dialect of the Azerbaijani language.*

---